

Dünden Bugüne Kırgızistan'da Din Algısı

Beyza DEMİR¹

Öz

Bu makale, SSCB ideolojisi ve bağımsızlık sürecinde yaşanan olgular doğrultusunda Kırgızistan'da oluşan din algısı üzerine yapılmış empirik bir araştırmadır. "Sovyet dönemi dini hayat nasıldı" ve "bağımsızlık sonrası dini hayat nasıl?" soruları üzerine kurgulanmıştır. Bu doğrultuda Sovyetlerin dini algılamada nasıl izler bıraktığını ve bağımsızlık döneminde yaşanan dini durumun ve anlayışın betimlenmesi amaçlanmaktadır. Araştırma, nitel araştırma desenlerinden fenomenolojik yaklaşıma göre tasarlanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşme tekniğinden yararlanılarak, amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmış Sovyetler ve bağımsızlık dönemini ve sadece bağımsızlık dönemini yaşamış bireylerden 11 katılımcı seçilerek mülakatlar kaydedilmiştir. Elde edilen nitel veriler sonucunda kodlama yapılarak araştırmanın temaları belirlenmiştir. Araştırmanın sonunda Sovyetlerin yıllar boyu sürdürmeye çalıştığı dinsizlik propagandasında başarısız olduğu, Sovyet dönemini yaşamış bireylerin özde inanma duygularının yok olmadığı bununla birlikte bağımsızlık dönemi bireylerinde bir takım farklı dini algılayışların çıktığı, Sovyet dönemi bireyleri ve bağımsızlık dönemi bireylerinin eleştirel olduğu hususlara ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Din Sosyolojisi, Kırgızistan, SSCB Dönemi, Bağımsızlık Dönemi, Din Algısı, Dini Anlayış

Perception of Religion in Kyrgyzstan From Past to Today

Abstract

This article is an empirical research on the perception of religion in Kyrgyzstan in line with the USSR ideology and the events experienced during the independence process. "How was religious life during the Soviet period" and "What is religious life like after independence?" It is based on questions. In this regard, it is aimed to describe how the Soviets left their mark on religious perception and the religious situation and understanding experienced during the independence period. The research was designed according to the phenomenological approach, one of the qualitative research designs. Using the semi-structured interview technique, purposeful sampling method was used, 11 participants were selected from individuals who lived through the Soviet and independence period and only the independence period, and the interviews were recorded. As a result of the qualitative data obtained, the themes of the research were determined by coding. At the end of the research, it was concluded that the Soviets failed in their propaganda of atheism, which they tried to maintain for years, that the core belief feelings of the individuals who lived through the Soviet period did not disappear, however, some different religious perceptions emerged in the individuals of the independence period, and that the individuals of the Soviet period and the individuals of the independence period were critical.

Key words: Sociology of Religion, Kyrgyzstan, USSR Period, Independence Period, Perception of Religion, Religious Understanding

¹ Beyza DEMİR - Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, byzdemir53@gmail.com, ORCID: 0009-0004-6814-6820

Giriş

Dünya tarihi birden fazla ideoloji ve türlü yaşam şekillerine şahitlik ederken birçok toplumun kaderi ise güçlü olan otoriteler tarafından belirlenmiştir ve hâlâ belirlenmektedir. Tarihsel süreç içinde birey ve toplumların manevi bir değer olarak korudukları ve yaşam kurallarını oluşturan “din” ise, bu güçlü otoriteden en çok etkilenen unsurlardan biri olmuştur. Hükümetlerin politikaları ve propagandalarına konu edilmiş din, toplumun dini gelişimi ve düşünce yapısını etkilerken aynı zamanda gelecekte oluşabilecek olgu ve algılarını da etkilemesi beklenmektedir. Bu bağlamda yakın tarihe kadar dinin hükümet tarafından kontrol edildiği, uzun yıllar sonra bu kontrolden çıkabilmiş ve din konusunda yeni bir sayfa açarak halkına özgür bir dini yaşam fırsatı sunan ülkelerden biri olan Kırgızistan araştırmamızın ilgi odağı olmuştur.

Bilindiği üzere Türklerin İslam ile tanışmaları 8. yüzyılda olmuştur. Ancak belirtilmelidir ki İslam’a girmeleri birden değil uzun bir süreçte gerçekleşmiştir (Erşahin, 1999, s.405). Bu bağlamda Kırgızlar’ın da İslam ile tanışmaları 751 Talas Savaşı ile beraber olmuştur diyebiliriz. Süre gelen zaman içerisinde Orta Asya’da Semerkant ve Buhara gibi şehirler önemli ilim merkezleri haline gelmiştir. Söz gelimi Orta Asya’da ve özelde Kırgızlarda dini durum engelsiz bir şekilde sürerken Çarlık Rusya, Orta Asya için büyük bir tehlike olarak yerini hazırlamıştır. Nihayetinde 19. yüzyılın sonlarına doğru Müslüman halk ve hanlıklar üzerinde otoritesini kurmaya başlamıştır. Bu durumdan etkilenen ve araştırmamızın konusunu oluşturan Kırgız halkı da süreç içinde gerçekleşen olaylardan en çok etkilenen halklardan biridir.

Çarlık Rusya’nın Kırgızlar üzerinde uyguladığı politikalar öncelikle dil konusunda olmuştur. Rusçanın yaygınlaştırılma politikasının nedeni ise dilin güçlü iletişim kanalı ile halkın kültür, düşünce yapısı, eğitim sistemi ve daha önemlisi dini inançlarında baskınlık kurabilecekleri düşüncesi olmuştur. Tarihsel süreç içerisinde 1917 Çarlık Rusya’nın devrimler ile çokça uğraştığı bir yıl olarak tarihe geçmiş ve Bolşevik isyanı ile birlikte yerini sadece Orta Asya’da değil dünyada derin izlere neden olmuş Sovyet Sosyalist Devletine bırakmıştır.

Sovyet Rusya, Karl Marx’ın düşüncelerinin temelleri ve özellikle sosyalist devlet anlayışı ile ön plana çıkmış uzun yıllar boyu varlığını devam ettirmiş bir devlet olarak karşımıza çıkar. 20 Mart 1917’de bir kararname yayınlayarak ırk, din ve milli menşesine bakılmaksızın bütün herkesin eşit olduğunu vurgulamıştır. Lenin, Marx’ın popüler ifadesi “din afyondur” söylemini oldukça önemsemiş ve bu doğrultuda eşitlik ve özgürlük gibi kavramlarında altında din unsurunun bulunmaması, dini devletten ve halktan ayırmak gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda dini, vatandaşların özel meselesi olarak görerek anayasada dini ritüellerin özgürce uygulanabileceği, ancak kamu düzeni ve güvenliğinin bozulmaması için yerel yetkililer görevlendirileceği ibaresi bulundurulmuştur. Bu anayasa ile din karşıtı uygulamaların hukuki bir zemine oturtulmuş olduğu kanaatindeyiz (Ercilasun, 2017, s.53).

Anlaşıldığı üzere, din afyondur ifadesinin temelinde Sovyetler ateizmi benimsemiştir. Bu durumda İslam dinine mensup toplumlara karşı nasıl bir yol izlediği merak konusudur. Lenin’in ilk işi Müslüman halka sempatik görünme politikası ile başlamıştır. Müslüman halkın mevcut şikâyetlerine geçici çözüm önerileri sunmuş akabinde eşitlik, hürriyet ve mülkiyet kavramlarını sosyal hayatta uygulamaya özen göstermiştir. Sovyetler bu uygulamaları ile bir yandan Müslüman halkların sempatisini kazanmış bir yanda asıl gerekliliğin toplumsal hayatta eşitlik olduğunu, bu doğrultuda dinin gereksiz bir unsur olduğu vurgusunu içten içe benimsetme çalışmalarına girişmiştir. Söz gelimi Sovyetler genelde Türkistan halklarını özel de ise Kırgız halkını dini, ekonomik, sosyo-kültürel bağlamda derinden etkileme çalışmalarına başlamıştır.

Sovyetler büyük bir alanda hâkimiyet kurduğundan dolayı ciddi bir Müslüman nüfusa sahipti. Müslüman halkları olası bir durumda birlik olmamaları için özerk cumhuriyetlere bölmüştür ve Kırgızistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) hâkimiyeti içinde olan, Moskova’ya ve Komünist partiye bağlı, resmi dilin Rusça olduğu bu özerk devletlerden biri olmuştur.

Sovyetlerin ateizm politikası dâhilinde öncelikle toplumsal dini birlikteliğin yaşandığı mekânları yok etme gelmiştir. Sayısı 30 bin civarını bulan cami yıkımları gerçekleştirilmiştir.

Bunun yanı sıra camilerin kullanım amaçları değiştirilerek ambar ve ahıra dönüştürülmüştür. İbadethanelerin yıkımında elbette sadece camilerden bahsetmek eksik kalacaktır. Bu politikadan kiliseler ve diğer dinlere mensup tüm ibadethanelerin de etkilenmesi olası bir hale gelmiştir. Din adamlarının üzerindeki baskılar artarak sürgün edilmiş yahut özgürlükleri ellerinden alınmıştır. Din adamları ile yakın ilişkiler kuranlar ya da herhangi bir yakınlığı bulunanlarda bu politikanın baskısı ile karşılaşmışlardır.

“Dvatsatki” adında bölgesel dini idareler kurulmuştur. Yapılacak dini faaliyetler ve ibadethane kiralamak için bu dini idareden izin alınması gerekli kılınmıştır. Söz gelimi bölgesel dini idarenin görevi, dini kontrolü sağlamak ve faaliyet raporlarının Moskova’ya ulaştırması olarak belirlenmiştir. (Musahan, 2015, s.230)

Ateizm politikasını uygulamanın en uygun yeri olarak eğitim kurumlarını gören Sovyetler, okul müfredatına ateizm dersleri eklemiş, ortaöğretim ve liselere özel “tanrısızlar odaları”, üniversitelerde “Allahsız militanlar birliği” ve “ateist kulüpler” adında örgütler kurmuşlardır. Ateizm politikasının propagandasının geçerli ve kalıcı olabilmesi, dini birlik ve topluluğun oluşmasını engellemek için medreseleri de kapatmıştır.

Dönemin kitle iletişim araçlarını kullanarak din aleyhine yayınlara önem verilmiş, broşürler dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra kitaplar kontrol edilmiş ve Moskova basımlı kitaplar Orta Asya halkına kullanıma sunulmuştur. Devlet kurumlarında sıkı ve baskıcı bir tutumdan kaçınılmaksızın ateizme ikna ve sorgulama odaları yaygınlaştırılmıştır.

Araştırmanın Konusu

Bir düşüncenin veya davranışın anlam kazanması için ona etki eden faktörlerin olması gereklidir. Bu faktörler nedeniyle kişisel yorumlar ortaya çıkar ve her dini algı, öznel bir nitelik taşır. Dini algı sürecinde aile, toplum, kültür, gözlem ve deneyimler en etkili faktörlerden bir kaçıdır. İnsan sosyal bir çevreye doğar. Bu sosyal çevre ilk olarak ailedir ve aileden gelen ahlaki, kültürel, dini öğretiler vb. kişinin zihninin temelini oluşturur ve çoğunlukla değişmesi güç öğretiler olarak sayılabilir. Birey ve toplum arasında paralel bir ilişki vardır. Birey büyüdükçe sosyal çevresi büyür ve farklılıklar kazanır. Büyüyen bu sosyal çevreye kültür, eğitim, ekonomi, siyaset, farklı ideolojiler vb. kavramlar girer ve din ile birçok olguyu özdeşirmeye başlar. Bunun sonucunda bireyin kalıplaşmış ya da kalıplaşacak birtakım fikirleri oluşur bu oluşan fikirler bireysel olmaktan çıkıp toplumsal bir algıya da dönüşebilir. Toplumsal algı modern dünyada müdahale ve yeniliklerle yönlendirilebilir veya etki altına alınabilir bir sosyolojik konu haline gelmiştir.

Toplumsal algının bir diğer alt başlığı din algısıdır. Araştırmanın konusu, Sovyet öncesi ve sonrası dönemde kültür, tarih, coğrafya, farklı ideolojiler ve dinler bakımından zenginlikleri ve farklı süreçleri içinde barındıran Kırgızistan’ın Sovyet dönemi ve Sovyet sonrası oluşan din algısını ve buna etki aktör ve faktörler, ideolojik benimsetme çalışmaları oluşturmaktadır.

Araştırmanın Problemi

Kırgızistan günümüze kadar birçok farklı dini süreçten geçmiştir. Bu dini süreçlerin öne çıkması ise şüphesiz Çarlık ve Sovyet Rusya dönemleri olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya’nın bölgeye gelmesi bir takım dini kısıtlamaları ve asimilasyon hareketlerini de beraberinde getirmiş olup Sovyetler ile devam etmiştir. Rusya’nın bir asır kadar hâkimiyet sürdürdüğü Kırgız topraklarında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrası her alanda küllerinden yeniden doğan halk içinde bir takım inançsal anlayış farklılıkları olmuş, dini alanda büyük boşluklar gözlemlenmiştir. Din ve vicdan hürriyetine kavuşan Kırgızistan’da bazı dini gruplar/akımlar özgür bir ortamda faaliyet göstermeye başlamıştır. Fakat bu dini akımların içinde misyonerlik, radikal ve terörist akımların görülmesi güvenlik sorunlarını da beraberinde getirmiştir.

Bağımsızlık sonrası Kırgız halkının dini inancı ve uygulamalarında hem bağımsızlık öncesi hem de bağımsızlık sonrası etki eden değişkenlerin etkisiyle farklı din algıları oluşmuştur. Araştırmada, SSCB dönemi ve bağımsızlık sonrası Kırgız halkının din algısının oluşumu, gelişimi

ve bunlara etki eden faktörler incelenmiştir. Bu bağlamda makalenin ana problemini "Bağımsızlık öncesi ve sonrası Kırgız halkının din algısı nedir?" sorusu oluşturmaktadır. Araştırmanın alt problemleri ise şunlardır:

1. Sovyet döneminde eğitim almış ve yetişmiş ebeveynlerin bağımsızlık döneminde eğitim almış ve yetişmiş çocukları arasındaki din algısının benzer ve farklı yönleri nelerdir?

2. Bireyin aile yapısı ve dine karşı olan tutumu, geleneksel inançlar eğitimi aldığı okul türü ve eğitim düzeyi (Rus okulu, Kırgız okulu vs.), varsa herhangi bir dini gruba mensupluk durumu, dini bilgileri edinme yolu (Sosyal medya, camii, medrese, ilahiyat fakülteleri) ve din adamlarının (moldo, imam) dini bilgi ve metod bilgisi düzeyi din algısını nasıl etkilemektedir?

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın temel amacı, bağımsızlık öncesi ve sonrası Kırgız halkının din algısını ve bu algının oluşmasına etki eden faktörleri incelemektir. Araştırmanın alt amaçları ise şunlardır:

- Sovyet döneminde eğitim almış ve yetişmiş ebeveynlerin bağımsızlık döneminde eğitim almış ve yetişmiş çocukları arasındaki din algısının benzer ve farklı yönlerini,

- Bireyin aile yapısı ve dini etkisi, geleneksel inançlara olan tutumunun, eğitim aldığı okul türünün ve eğitim düzeyinin, varsa herhangi bir dini gruba mensupluk durumunun, bireyin dini bilgi edinme yollarının ve din adamlarının (moldo, imam) dini bilgi ve metod bilgisi düzeyi, cemaate karşı yeterlilik durumunun nasıl bir din algısı oluşturduğunu tespit etmektir.

Araştırmanın Önemi

Kırgız halkının Sovyet döneminde din konusunda maruz kaldığı süreç ve gerçekleşen olaylarla ilgili tarihi, siyasi açılarından önemli çalışmalar yapılmıştır. Bağımsızlık sonrası din-devlet, din-siyaset, din-hukuk ilişkileriyle ilgili de çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ancak gerek bağımsızlık öncesi gerekse sonrası Kırgız halkının çeşitli değişkenlere bağlı olarak oluşan din algısıyla ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Çalışma, bu alanda yapılacak ilk çalışmalardan olması niteliğiyle önemlidir ve alana kuramsal katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Çalışma, bireyin din algısının oluşmasına etki eden faktörler ile ilgili veriler de içerdiğinden başta din eğitimi ve din hizmetleri olmak üzere bazı politikalar oluşturulmasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Çalışma, Kırgızistan'da Sovyet dönemi ve bağımsızlık dönemi din algısı ile sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda araştırmanın kurumsal kısmı din algısı kavramı ve din algısını etkileyen faktörler ve yarı yapılandırılmış mülakat ile elde edilen nitel verilerle sınırlandırılmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

Modeli

Bu araştırma fenomenolojik (olgubilim) desenli bir araştırmadır. Olgubilim çalışmalarında kişilerin bir olay veya konuya ilişkin yaşadıkları deneyimler ortaya çıkarılmakta, olguyu yaşayan kişilerin olgu ile aralarında bir bağlantının olduğu vurgulanmaktadır. Araştırmada olgubilim deseninin kullanılmasının sebebi, olgubilim araştırmalarının bir olguyu daha iyi tanımamıza ve anlamamıza yardımcı olabilecek örnekler, açıklamalar ve deneyimler ortaya koymasından kaynaklanmaktadır.

Çalışma grubu

Çalışmada amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bazı durumlarda örneklem evrenin özellikleri hakkındaki bilgiye dayanılarak ve araştırmanın amacına göre seçilir. Bu tip örnekleme amaçsal örnekleme adı verilir. Amaçlı örneklemede örnekleme seçilen kişilerin ya

da objelerin araştırmacının amaçlarına en uygun yanıtı verebilecek birey ve objeler arasından seçilmesi amaçlarıdır.

Çalışma grubu, ltlerini sağlayan bireylerden gönüllülük esasına dayanarak, Kırgızistan'ın Bişkek, Oř ve Jalal-Abad bölgelerinden belirlenmiştir. Araştırma için 19-73 yaş aralığındaki 11 katılımcı ile grşlmştir. Katılımcılar için K1 kodlaması yapılmıştır.

KOD	CİNSİYET	YAŐ	EĞİTİM DURUMU	MESLEK	YERLEŐİM YERİ
K1	Erkek	32	Ortaokul	Serbest Meslek	Jalal-Abad/Köy
K2	Kadın	62	Lisans	Muhasebeci	Oř/ Kasaba
K3	Kadın	68	İlkokul	Ev hanımı	Oř/ Kasaba
K4	Erkek	65	İlkokul	Taksici	Jalal-Abad/Köy
K5	Kadın	55	İlkokul	Ev hanımı	Jalal-Abad/Köy
K6	Kadın	70	Ortaokul	Ev hanımı	Oř/ Kasaba
K7	Kadın	49	Lisans	Ev hanımı	Jalal-Abad/Köy
K8	Kadın	73	-	Serbest Meslek	Bişkek/ Köy
K9	Kadın	31	Lise	Serbest Meslek	Bişkek/ Köy
K10	Kadın	19	Lisans	ğrenci	Bişkek/ Merkez
K11	Kadın	67	Lisans	Muhasebeci	Bişkek/ Merkez

Veri toplama araçları

Çalışma verileri yarı yapılandırılmış mülakat ile toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmede görüşme formunun yarısı yapılandırılmış yarısı yapılandırılmamış bir biçimde hazırlanır. Görüşmecinin görüşme esnasında vereceği tepkilere dayalı olarak açık uçlu görüşme formu esnek bir biçimde hazırlanır. Katılımcılarla mülakat yapılarak kaydedilmif ve kayıtlar deşifre edilerek nitel veriler elde edilmiştir. Her bir veri formuna numara verilmiştir. Çalışmaya katılımda katılımcıların araştırma için gönüllü olmaları dikkate alınmıştır. Katılımcıların kimliklerinin saklı kalacağı önemle vurgulanmıştır.

Kullanılan görüşme formunun geçerliliğini temin etmek için alanında uzman iki ğretim üyesinin görüşlerinden faydalanılmış ve ğretim üyelerinin görüşleri dikkate alınarak yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulmuştur. Pilot uygulamalar yapıldıktan sonra alınan tüm bu sonuçlara göre görüşme formları uygulama için uygun hle getirilmiştir.

Verilerin Analizi

Çalışmada katılımcılardan elde edilen veriler, betimsel içerik analizi yapılmıştır. Katılımcıların verdiği cevaplar kodlanarak kategoriler oluşturulmuştur.

BULGULAR VE YORUMLAR

Kırgız toplumunda dinin nasıl anlaşıldığını araştırmak üzere farklı bölgelerde yapılan mülakatlarda katılımcılar içtenlikle mülakat sorularını cevaplamışlardır. Sovyet dönemini yaşamış bireylerin dini açıdan yaşanmış tecrübeleri sonucu ortaya çıkan din algısı ile bağımsızlık döneminde yaşamakta olana bireylerin din algıları araştırılarak farklı bulgular elde edilmiştir.

Katılımcılardan elde edilen veriler, "SSCB dönemi dini hayat hakkındaki düşünceler" ve "Bağımsızlık sonrası dini hayat hakkındaki düşünceler" olmak üzere iki ana temada incelenmiştir.

1. SSCB Dönemi Din Hakkındaki Düşünceler

1.1. Dini Yasaklar

Katılımcılar ile yapılan mülakatlarda sizce "Sovyet zamanı dini hayat nasıldı?" sorusuna ilişkin katılımcı görüşleri dini yasaklama ve kısıtlamalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda katılımcı görüşleri şu şekildedir:

"Sovyet zamanında her şey iyiydi, sadece dinde kısıtlama vardı. O zamanlar devlet kanunlarını iyi biliyorduk ve kanunlarla yaşıyorduk. Kur'an-ı Kerim'i de

açıkça okumak olmuyordu. Elimizi bile süremiyorduk, özgürlük yoktu. Evde Kur'an'ı olanlar okurdu, ama dükkânlarda Kur'an satılmazdı, bu sebeple Kur'an-ı Kerim bulunamazdı." (K2)

"Biz gençken Kur'an okumak aklımıza bile gelmezdi, zaten o zamanlar satılmazdı, yasaklar vardı. Sovyet zamanında hayat çok kaliteliydi yediğimiz yemekler bile organikti yani hayat kolaydı, şimdiki hayatın o zamanlardaki gibi tadı yok. Sadece din konusunda zorlanmıştı insanlar. Onun dışında çok rahat yaşıyorlardı. Aslında Lenin iyi bir insandı diye düşünüyorum. Çünkü halk için çalışmıştı, ama o adam da dine karşıydı belki de tek kötü yanı bu." (K3)

"Hayat güzeldi ama din kısıtlaması vardı. (K6)

"Sovyet zamanı her şey çok iyiydi, biz çok iyi yaşadık. Dini açıdan din yaşanmazdı, yasaktı zaten." (K11)

Katılımcılar dini yasakların olduğunu belirtirken, dini unsurlar konusunda baskının hâkim olduğunu, bunun yanı sıra toplumsal refahtan memnun olduklarını dile getirmişlerdir. Bu bağlamda Sovyetlerin ülkenin gelişmesinde katkısının yadsınamaz derece olduğu görüşü baskındır. Sovyetlerin "tek kötü yanı" dini yasaklamalar olarak görülmüştür.

Toplumsal refahı sağlamanın yanı sıra dini yasaklamaların olmasının yerinde bir uygulama olduğunu, dinin toplumsal gelişmeye engel olduğunu bu bağlamda yasakların halkın gelişmesinde önemli bir unsur olduğunu vurgulayan katılımcı görüşlerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

"Biz Bişkek'te doğduk ve büyüdük, Ruslarla kardeş olduk ve burada onlardan çok şey öğrendik. Onlar bizi büyük tehlikelerden korudular, gelişmemize yardım ettiler, şimdiki gibi türlü dini inançların oluşmasını önlediler ki geliştik. Lenin'e babamız gibi baktık. İş zamanında çok iyi çalıştık, eğlence zamanında çok iyi eğlendik, bize bu şekilde eşit yaşamayı öğreten Ruslar oldu." (K11)

K11 Kırgızistan'ın Kuzey bölgesinde bulunan başkent Bişkek'te doğup büyümüştür. Bu bağlamda K11'in ifadelerinde de anlaşılacağı üzere kuzey bölgelerinde Sovyetler politika ve ideolojilerini benimsetme çalışmalarına daha çok önem verilmiş ve başarıya ulaşmıştır. Kuzey Kırgızistan'dan bölgesinde yaşayan katılımcıların ifadelerinden Sovyet politikalarını beğendikleri hatta minnettarlık duydukları anlaşılmaktadır K11'in "türlü dini inançların oluşmasını önlediler ki geliştik" ifadesinden de anlaşılmaktadır ki dini, "gelişime engel" bir unsur olarak gören katılımcı Sovyet politikalarının olumlu olduğu vurgusu yapmaktadır. Katılımcılardan bazıları ise dinin pratiklerinin yaşanmasının o dönemde ayıp bir unsur olarak görüldüğünü belirtmektedir. Örneğin K8'in bununla ilgili ifadeleri şu şekildedir:

"Ben din hakkında hiçbir şey düşünmüyorum. O dönemde kızım örtünmüştü, ama ben ona başörtüsünü yasaklamıştım. O dönemlerde örtünenleri herkes ayıplıyordu." (K8)

Dini uygulamaların yasaklar doğrultusunda ayıp olan bir davranış olarak nitelendirilmesi, bireyler üzerinde dinin gerçekte yasaklı bir unsur olduğu algısının benimsenmesi ve sonucunda dini öğreti ve emirlerin uygulanması halinde ayıplanması SSCB ideolojisinin o dönemlerde başarıya ulaştığı bir netice olarak değerlendirilebilir.

1.2. Milli ve Manevi Değerler (İbadetler, Bayramlar, Kutlamalar)

Sovyetlerin ateizm politikasını sosyal hayatın birçok alanında görmek mümkündür. Ateist rejimin sorunsuz işleyebilmesi için toplumu ibadetlerden uzak tutacak ve yıllarca sürececek birkaç uygulamadan bahsetmek olağandır. Sovyetler dini yansıtacak her bir unsuru adeta yok etme amacı ile ortadan kaldırmış, ibadethaneleri kapatmış yahut kullanım amacını değiştirerek ahırlara dönüştürmüştür. Bunun yanı sıra dönem dönem az sayıda izin verdiği ibadethanelerin işlevselliğini kontrol ederek kısıtlama yoluna gitmiştir. Bu konuda katılımcıların ifadelerin bazı örnekler şunlardır:

“Bizim orada bir tane mescit vardı. Küçük ve az camileri görürdük. Hep kontrol ederlerdi. Ne anlatılıyor diye camilere dinlemeye gelirlerdi. İnsanlara dini yaymasınlar diye hep kontrol ettirdiler. Camilerde ne yapılıyorsa komünist yandaşları gidip söylerlerdi. Sovyet zamanında erkekler camilere giderlerdi. Biz kadınlar hiç gitmezdik.” (K2)

“Komünist partiden olan hiç kimse namazlara gidemezdi, yollamazlardı. O zamanlar Rusların dinine girmiş gibiydik.” (K6)

“Namaz kılanları kötü sözler söyleyip dövenler bile olurdu. Zaten sonra namaz kılmak kimsenin aklına gelmez oldu. O dönemler namaz kılanlar çok azdı, nasıl kılınacağını da kimse öğretmezdi.” (K2)

Katılımcı ifadelerinden anlaşılacağı üzere, namaz ibadetini eda eden bir bireyin görülmesi ve bilinmesi Sovyetler politikasında büyük sorunlara yol açan kanuni bir gereklilik olarak benimsetilmiştir. Bunun yanı sıra K5'in ifadelerinde okullara yapılan teftişlerde öğrencilerin ailelerinde oruç tutan kimselerin olup olmadığı ile alakalı soruların sorulduğuna ve bu sorular karşısında öğrencilerin bilinçli bir tutum sergileyerek müfettişlerin duymak istedikleri cevapları verdikleri anlaşılmaktadır.

Sovyetler sadece ibadetleri kısıtlama ve kontrol etmekle kalmamış, Sovyet ruhunu ve ideolojisini yansıtmayan manevi değerleri de unutturma çabasına girmiştir. Bireylerin hem dini hem de milli duygularını harekete geçirecek bayramları önemsizleştirme yoluna gitmiştir. Bu durumu K6, “Sovyet zamanı, biz bayramları da bilmezdik. Çok sonra anladım dinimizin bayramlarının olduğunu, çünkü ben okula giderken yeni yılı falan çok önem vererek kutlardık.” şeklinde ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Sovyetler, Müslüman Kırgız halkını, Rusların milli ve resmi kutlamaları ile bütünleştirmeyi hedeflemiştir. K11'in “Bayramları tüm şehir birlikte kutlardık, hatta küçük köylere bile disko salonları kurulmuştu” ifadeleri bu uygulamanın boyutunu göstermektedir. Sovyet dönemi dini bayramlarla ilgili bazı katılımcı ifadeleri şunlardır:

“Geceleri kutlamalar çok olurdu. Hep bir bayram olurdu. Herkes sarhoş olurdu o kutlamalarda (...) Ruslar gibi cenazelerde içki içiyorlardı, o zamanlarda din gerçekten yok olmuştu diyebiliriz. Ben o zamanlar açıkça söyleyeceğim dine pek önem vermeden yaşadım, ama biz içki içmedik, sigara içmedik. Günah olur diye aklımıza gelirdi.” (K2)

“Çok kutlamalar olurdu, mahremiyet yoktu, insanlar içki içiyorlardı. Bazen akrabalar toplanıp bizim evimizde de içerlerdi.” (K6)

“Bayramları tüm şehir birlikte kutlardık, hatta küçük köylere bile disko salonları kurulmuştu, şimdi diyorlar ki “dinden uzaklaştırmak için” diye. Evet, doğru olabilir ama şimdiki durumumuzu onlara borçluyuz.” (K11)

Katılımcıların bayramlar, kutlamalar, hatta cenaze merasimleri ile ilgili açıklamalarından Sovyet rejimi ateizm politikasını toplumun değer yargılarını oluşturan her alanda uygulandığı anlaşılmaktadır. Hükümetin her olaya özel bir gün atfetmesi ve kutlamaların ihtişamlı olmasında amaçlanan hususlar; aslında bireylerin benliklerinde taşıdıkları toplumsal değer yargılarının ve dini hassasiyetlerinin yok olması yönündeki çabalarıdır. Bu, bireyin mahremiyet duygusunu ortadan kaldırarak, eğlence hayatına düşkünlüğü artırmak, dahası bunu geleneğe çevirerek belli başlı normları yeniden oluşturma politikasıdır. Bunun yanı sıra Sovyetler bu uygulamalardaki politikası, toplumun tepkisini çekmeksizin, yavaş yavaş ve sevdirek yaptırmaktır.

1.3. Ateizm Politikaları ve Eğitim

Sovyetlerin politikalarını uygulamada en çok önem verdiği konuların başında şüphesiz eğitim kurumları ve kamusal alanlar gelmektedir. Okullarda ve Yükseköğretim kurumlarında ateizm dersleri ve ateizm düşüncesini yayacak kurumsal çalışmalara çokça yer vermişlerdir. Eğitim gören ve bilhassa eğitim veren kişiler üzerinde baskı kurarak dinsizliği tamamen yayma istemine

girmişlerdir. Bu konuda K6, babasının dine karşı olmadığı halde namaz dahi kılamamasını “Açıkça din yaşanmazdı, benim babam okulda öğretmedi. O yüzden evde bile namaz kılmak istemezdi, duyulur diye hiçbir şeyi açıkça yapamazdık.” ifadeleriyle belirtmektedir. Eğitim kurumlarındaki baskılarla ilgili katılımcı açıklamalarından bazı örnekler şunlardır:

“Okula gittiğimizde ben hiç oruç tutamadım. Tutan olursa oruçlarını açmaları istenirdi. Ağlayan çok arkadaşım oldu. Hocalar çok katı bir şekilde konuşmalar yaparlardı.” (K6)

“Ruslar dinimizden uzaklaştırmak için kendi alfabelerini kullanılmaya başladılar. Müslümanları azaltalım dediler. Ben Kırgız okulunda okudum. Orada da din yasaktı. Biz okulda sesimizi çıkaramadık. Sesi çok çıkanı tutukladıkları zamanlar olurdu. Yüreğimiz de daima Allah vardı. Hocalarımız Allah yok dediğinde biz dışarı çıkıp “ay Allah'ım sen affet!” derdik. Sovyetlerden korkup böyle mecbur hissettik.” (K7)

“Bişkek'te üniversiteye gittim ve Rus sınıfında okudum. Bişkek'te din daha farklıydı. Onlar Ruslaşmıştı Üniversite de hocalar hiç din hakkında konuşmazlardı. Sadece finans, ekonomi, istatistiksel şeyler öğretilirdi. Bunlar Ruslaşan fakültelerdi. Okul yıllarımda hiç oruç tutmadım. Zaten hocalar da oruç tutmayın diye söylerlerdi. Ateistlik politikalar böyleydi. Okullarda ateistlik politikalar yürütüldü. Dini şeyleri söylemek mümkün değildi.” (K2)

“Bazen ben okulda okurken kısıtlayan insanlar gelirlerdi, okul dine karşıydı. Okula özellikle gelip bize sorarlardı, “kimin ailesinde namaz kılıyor, kim oruç tutuyor” diye, ama biz onları söylemezdik. Namaz kılan kimse yok derdik, böyle ara sıra kontroller olurdu. Ateizmi yaymak isterlerdi, işte Ruslar böyleydi. Biz de Sovyet zamanı Rusların kuralları, kanunları ile yaşamaya mecbur olduk.” (K5)

“Okulda Lenin atamız desek, ama evde “Allah Allah” derdik. Şimdi düşündüğümde biz arada kalmış gibiydik, ama biz hep öyle görmüştük, bu normal gelirdi.” (K6)

Katılımcıların ifadelerinden okullarda dini bir unsurun olmadığını, olması durumunda ise psikolojik baskı, ayıplama ve cezalandırma yollarına gidildiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların “yüreğimizde daima Allah vardı”, “Bize “Allah yok” diye çoğunlukla tarih öğretmenleri anlatırdı. Biz karşı çıkıp “yok öyle değil” diyemezdik ancak Allah'ın var olduğu düşüncesi içimizde vardı. Aslında hocalarımızda içten söylemezlerdi, onların üstleri söyletirdi, onlardan talep ediyorlardı” gibi ifadeleri okullarda mecburi uygulanan dinsizlik politikasına karşın onların günlük hayatlarında hissettikleri dini duyguların ise tamamen dışa yansıyanlardan farklı olduğunu göstermektedir.

1.4. Toplumsal Dini Yapı ve Geleneksel İnanışlar

Katılımcıların ifadelerinden ortaya çıkan bir diğer husus ise toplumda var olan birlik ve dayanışma ruhunun çok güçlü olmasıdır. Ateist rejimin yasaklamaları sonucu, dini pratiklerin uygulanmasının az olmasına karşın katılımcılar toplumda “ihlas”, “iman” ve “hürmet” vurgusu yapmışlardır. Bununla ilgili bazı katılımcı ifadeleri şunlardır:

“İnsanlar çok az namaz kılsalar dahi ihlaslı yaşarlardı, ama Sovyet zamanında her şey iyiydi. Sadece dinde kısıtlama vardı. Namaz kılmadık, ama hep evde ihlas ile yaşadık.” (K2)

“Sovyet döneminde insanlarda iman vardı. O zamanlar insanlar birbirlerine iftira atmadan, dedikodu yapmadan yaşarlardı, şefkat vardı. Sovyet zamanı daha iyiydi.” (K8)

“İnsanlar birbirlerine hürmet gösterirlerdi, yardım ederlerdi. Tanımadığımız insanlara karşı güvenirdik. Şimdi ben seninle eşit değilim diyen insanlar çıktı.

Kimse kimseye yardım etmez oldu. Dini herkes öğreniyor şimdi. Ama sanki o zamanlarda biz dini bilmeden yaşamış gibi olmuşuz.” (K6)

“Ben üniversite de okurken çok aktıftım. Kırgızlar biraz utangaç olurdu, bizim Rus arkadaş gruplarımız vardı. Onlarla çok iyi ders çalışırdık, kimsenin arasında para lafı olmazdı herkes eşitti ve biz o dönem gazetelerde, dergilerde ateist politikalarını da çok okuduk. O yıllarda samimiyet vardı.” (K11)

“SSCB varken din yoktu, bu sebeple anlayışımız da yoktu. Ama insanlarda iman vardı. Mesela biz okula giderken erkek çocuklar yüzümüze bakamaz utanır, yanımızdan geçerlerdi. Sovyet zamanında kızlar rahatça dışarı çıkarlardı, bizi ebeveynlerimiz disko ve kafelere gitsek hiç merak etmezlerdi. Şimdiki gibi merak etmezdik, bir güven vardı. Mesela insanlarda iman güçlüydü. Biz kaynanamıza çok saygı duyardık, şimdiki gelinler kapının önünden geçerken selam bile vermiyorlar. Sovyet zamanında din olmasa da imanın olduğu hissedilirdi. İnsanlar birbirlerine selam verirlerdi. Sovyet zamanında halkın %80-70’inde iman vardı desek olur. Önceden yaşlılara hürmet vardı, şimdi yok. Sovyet zamanında dini kimse anlatamazdı bize. Ama biz insanın tabiatında olması gereken terbiye ile büyüdük” (K7)

Katılımcılar, Sovyet dönemindeki toplumsal yapıdaki birlik ve beraberlik ruhunu günümüz ile kıyaslamaktadırlar. Dini yasaklamalar olmasına rağmen dinde de öğütlenen büyüklere saygı, selam verme, komşuluk hakkı gibi davranışlara önem verildiğini, yalan, iftira gibi dinde de yasaklanan davranışların yaygın olmadığını belirtmektedirler. Buradaki dikkat çekici husus ise bu konuda açıklama yapan katılımcıların bunu dinin öğretileri ile kıyaslamalarıdır. Diğer taraftan iman kavramına yükledikleri anlamlar da dikkat çekicidir. Bu durumun konu hakkında bu şekilde değerlendirme yapanların bir ikilem yaşandığını göstermektedir. Aslında zihinlerinde bir kavram kargaşası olduğu da söylenebilir. Ancak katılımcıların ifadelerinden onların bütün yasaklamalara karşın inandıkları dinin, ahlaki boyutunu yaşam biçimi olarak toplumsal yapıda korumayı sürdürdükleri de değerlendirilebilir. Bu durumun dürüstlük, samimiyet, şefkat gibi duygulara dini bir anlam yüklememe çabasına sahip komünist ideolojisine karşı, asırlardır Müslüman topraklarda yetişen aile büyüklerinin Sovyet döneminde ahlaki öğretilerin ve dini pratiklerin koruyucu birer unsuru olarak görev aldığı yorumu da yapılabilir.

Toplumsal değerlerin önemli bir unsuru da geleneksel inanışlardır. SSCB döneminde geleneksel inanışların durumu, merak edilen bir husus olagelmıştır. Farklı ulusların ve kültürlerin bir arada yaşadığı çoğulcu bir kültüre sahip Kırgız toplumunda, gelenekselleşmiş ve asırlar boyu süregelen bir takım dini nitelikte kabul edilen inançlar mevcut olmuştur. Örneğin geleneksel inanış ritüellerini din ile bağdaştıran bir katılımcının, “Biz dinimizi en eski inançlarla koruduk.” (K5) ifadeleri uzun yıllar hüküm süren ateizm politikasının sonucunda inanma duygusunun nasıl kaybolmadığını özetler niteliktedir. Başka bir deyişle geleneksel inanışlar toplumun inanma ihtiyacının boşluğunu dolduran kutsal ritüeller olarak algılanmış ve yaşanmıştır. Bununla ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Biz dinimizi en eski inançlarla koruduk. Mesela salı günleri Atala² okurduk. Salı günü Atala hazırlayıp çocuğun hastalandıysa ya da uzaklarda yaşıyorsa iyi yaşasın diye, yeni doğum yapacaklar için hayvanın doğum yaparsa hazırlayıp insanlara dağıtırdık. Çarşamba günü Muşgul Kushod³ törenleri yapılırdı. Muşgul Kushod’un tarihi şöyle; çocuklarına bakan, odun taşıyan kadınlar için ekmekler pişirilip üstüne dualar okunurdu ve sonra muhtaçlara dağıtırdı, hatta benim annem hep yapardı. Bunu da Sovyet zamanında kimse yasaklamamıştı (...) Biz kutsal diye Sovyet zamanında bunlara tutunmuştuk. Tokoç⁴ pişirme vardı, “Umay

²Atala un ile yapılan sıvı bir yiyecektir.

³Bibi Muşgul Kushod, Özbeklerde kutsal sayılan kadın kahramandır. Güney Kırgızlarında, yuvarlak bir hamur kızartması pişirilir ve bu kızartma Muşgul Kushod hürmetine adanarak muhtaç kişilere dağıtılır.

⁴Tokoç: Ortası delinmiş yağda kızartılan yuvarlak hamur kızartmasıdır.

ene'nin aşısı, Umay eneye dilek dilemek" vardı. Zengi Ata⁵ vardı. Eyüp peygamberin hürmetine ekmek dağıtmak vardı, Ceti (7) Tenge para atma vardı mesela bunları neden yapardık? diyelim ki torunlarda yara falan çıktı, Eyüp peygamberin hürmetine diye ekmek dağıttırdık ama o ekmeklere dualar okunurdu, dilekler dilenirdi. Mesela okutup gelirdik. 7 Tengeyi dağıttırdık iyilik olsun diye sadaka gibi, annem en çok 7 ekmek dağıttırdı ihtiyacı olanlara, çocukları çok olan kadınlara, yaşlı yalnız kalmış ihtiyar kadınlara. Sovyet zamanından beri bunlar vardı. Şimdi bunlar yok oluyor. Bunlar gelenek görenek değil, inançtır." (K5)

"Önceden biz geleneklerle yaşıyorduk sadece. O yüzden dini duygular yeni uyanmaya başladı. Mesela ben gençken birinin gözleri görmez olmuştu. Nazar diye bir şey var, tabii bunun içinde dualar varmış, ama ben bilmiyordum, aklıma gelmezdi anlayamazdım öyle şeyleri. Gözü açıklara giderlerdi. Ben hiç inanmazdım onlara ama şimdi şimdi anlıyorum, onlar dua okuyarak iyileştiriyormuş insanları." (K3)

"Tabii bizi geleneklerimizden uzaklaştırdılar, onu kabul ediyorum. Ama o vakit dini insanlar hep içlerinde yaşadılar. Mesela biz her perşembe ölmüşlerin ruhuna Boorsok⁶ pişirerek cıt çıkaruu⁷ ritüelli yapardık. Kimse böyle şeylere karşı değildi ki içimizde hep bir inanç vardı. O inanç bize eskilerden geliyor. O yıllarda biz de gelenek ve göreneklerimizden unuttuk." (K11)

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere, yasaklar altında dinde yeri olmayan ancak dini nitelik kazanmış birtakım uygulamaların olduğu görülmekte ve bu uygulamalar Kırgız toplumunda, onların "inanma isteklerini" muhafaza eden uygulamalar olduğu da görülmektedir. İnanma duygusunu muhafaza eden bu uygulamalar, toplumdaki inanma ihtiyacını, pratiklerin uygulanabilirliğini ve en önemlisi dinin gerekliliği düşüncesini dinamik bir şekilde muhafaza edilmesine olanak sağlamıştır. Bunun yanı sıra dini boşluğun farkında olan bazı din adamları (molod) bu uygulamaları tehlikeli bir durum olarak görmüşlerdir. Bununla ilgili K2'nin ifadeleri şöyledir:

"Sovyet zamanında dinini iyi bilen insanlar, bizim orada mahalle mahalle dolaşarak birbirlerine dini öğretmeye çalışırlardı. Ama biz kendi anladığımız şeyleri öğrendik. Yani nasıl anladığımız dini de o şekilde yaşadık. Sovyetler dini yok etmeye çalıştı, ama biz kendi içimizde belli etmeden yaşadık (...) İmamların bazıları eve gidince "ailelerinize de anlatın bu söylediklerimi" derlerdi. Mesela benim babam bazen bize anlatmaya çalışırdı. Yani her yerde ateizm politikası vardı. Bir de moldolar vardı, ama onlar da çok bir şey bilmezlerdi, öyle moldolara zaten dini öğretmezler diye komünistler hiçbir şey demezlerdi." (K2)

Katılımcı ifadelerinden din adamlarının sahip oldukları bilgiler çerçevesinde komünist rejimde ellerinden geleni yapmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Ancak din adamlarının Sovyetler zamanında bireysel çalışmalarla dini anlatmaya yönelik bir takım çabalar sergilemelerine karşın onların dini bilgileri ne derecede doğru bildikleri ve öğretilerinde kullandıkları yöntemlerin ne derece doğru olduğu ayrı bir tartışma konusudur. Bu çabaların nasıl bir dini anlayışı oluşturduğu ve yaydığı da ayrı bir araştırma konusudur. K2'nin "nasıl anladığımız dini de o şekilde yaşadık." ifadeleri, dinin kişisel yorumlara göre anlaşıldığını ve bireysel bir yorumun dini bir norm gibi kabul edilip uygulanmış olduğunu göstermektedir.

1.5. Ateizm Politikaları Karşısında Aile Kurumu

Katılımcıların ifadelerinde öne çıkan bir diğer önemli husus, inanç unsurunun korunmasına etki eden faktörlerdir. Sovyetlerin hâkim olduğu ve politikalarını benimsetmeye zorlandıkları kesim genellikle yetişkinler ve aile büyükleridir. Çünkü Sovyet rejimi, ateizm propagandasını, yeni yetişen nesil üzerinde örgün eğitim yoluyla kolaylıkla uygulayabilmiştir. Bu durumda

⁵ (ö. 656/1258) Orta Asyalı Yesevi şeyhidir.

⁶ Küçük dilimlenmiş hamur kızartmasıdır.

⁷ Kelime anlamı olarak koku çıkarmak demektir. Boorsok pişirirken çıkan kokudur.

çocuklar ve gençler arasında benimsetilmeye çalışılan ateizm propagandası ve asırlardır süre gelen İslam'ın öğretilerinin sinmiş olduğu aile kurumunun büyük bir çatışma yaşadığı söylenebilir. Katılımcıların birçoğu okullarından eve döndüklerinde evde aile büyüklerinin nasihatlerini duyduklarını dile getirmişlerdir. Bununla ilgili katılımcılardan bazılarının aşağıdaki ifadeleri dikkat çekicidir:

“Sovyetler dini yok etmeye çalıştı, ama biz kendi içimizde belli etmeden yaşadık. %50si dini önem verip yaşayan %50 si de önem vermeyerek yaşayanlar vardı. Biz %50 önem veren aileyiz. (...) O vakitler, dini anlayışlarımız vardı, dini şeylerin neler olduğunu biliyorduk, çünkü anne babalarımız yaşıyordu. Bizi de o terbiye içinde büyütme çalıştılar.” (K2)

“Babam dindardı, bize hep “namaz kılmadan evimin kapısından içeri girmeyin, diğer dünyada bana azap çektireceksiniz” derdi, ancak biz bu söylediğini aşırı olarak kabul ederdik ve gülerdik.” (K3)

“Benim terbiyemi Sovyet zamanında dedem vermişti. O büyük bir moldoydu. Doğumumdan itibaren onun terbiyesini aldım. O yüzden dini iyi bilirim. Dinin kurallarını çok iyi biliyorum. Duaları, salavatları iyice söyleyemesem de kurallarını iyi bilirim. Çünkü ben, bu terbiyede büyüdüm. Dedem Arapçayı okuyabilirdi, Kur'an-ı Kerim'i Arapça okuyup bize çevirirdi, mealini yapardı. O dönemde Kur'an'ı Kerim kitabı sayılı kişilerde bulunurdu. Başka dini kitapları da dedemden gördüm. Bir sandığı vardı ve Arapça yazılmış kitaplar vardı. Çok ilginçti. Bize çok konu anlattı ve öğretti. Müslüman'ın nasıl olması gerektiğini, nasıl giyinmesi gerektiğini, yaşamının nasıl olmasını, kadının nasıl olması gerektiğini, nasıl bir iletişim kurması gerektiğini, her şeyin dinde cevabının olduğunu öğretti.” (K4)

“Benim ailemde din yasaklanmamıştı. Evin içinde hep din ile yaşadık. 5 vakit namaz kıldık. Babam hükümetin işini de yaptı, ama namazlarını bırakmadı. Özellikle bizim ailede giyime çok önem verirlerdi. Ben hep uzun elbise giydim. Hiçbir zaman örtüsüz gezmedim. Dini yaşırdık, ama bizim aile gibiler azdı.” (K5)

“Babaannem vardı, bize bir şeyler anlatırdı Ramazan'da ama biz çok anlamazdık. Şimdi babaannem bayramların faziletini anlatmak istiyormuş diyorum.” (K6)

“Ben babaanneme yazar mısınız? dediğimde o hep Arapça harflerle yazardı. Ruslar gelmeseydi şimdi biz Arapça okuyor olacaktık. (...) Annelerimiz yatsa kalksa Allah diyorlardı, namaz kılıyorlardı, biz okulda “Allah yok” diyorlar diye anlattığımız da “öğretmeniniz ölsün” diyorlardı. Allah var diye küçüklüğümünden beri beynimize yerleştirmişlerdir. “Sizi yaratan O'dur.” dediler. (K7)

Katılımcı ifadelerinden de anlaşıldığı üzere SSCB döneminde eğitim gören bireyler inanç ve inançsızlık çatışması ile baş başa kalmışlardır. Bu durumda inanç, bireylerin özde gizli yaşadıkları bir unsur olarak kalmıştır. İnanma duygusunu dinamik tutan ve destekleyen aile kurumu ise bu hususta önemli bir boşluğu doldurmuş gözükmektedir.

2. Bağımsızlık Dönemi Dini Hayat Hakkındaki Düşünceler

SSCB döneminin bitmesiyle birlikte 1991 yılında Kırgızistan bağımsız bir devlet olmuştur. Baskıcı bir rejiminden çıkmış, Sovyetlerin ideolojisinin izlerini taşıyan Kırgızistan'da bağımsızlıktan sonra dini alanda birtakım değişiklikler ve yenilikler yaşanmıştır. Bu yeniliklerden biri, devletin ateist değil, seküler yani laik bir devlet anlayışını seçmesidir. Laik olması demek devletin herhangi bir dini olgu ya da dinsizlik söz konusu olduğunda tarafsız davranacağı anlamına gelmekteydi. Bu sebeple halkının çoğunluğu Müslüman olan, ancak politika olarak yıllarca ateizm politikası ile idare edilen devlette dini bir boşluğun olması başlangıçta yadırganacak bir durum değildir. Bu dini boşluğu doldurmak için dini birtakım faaliyetlere hızla başlanmıştır. Araştırmanın bu kısmında katılımcılara yöneltilen “Bağımsızlık

sonrası din hakkında ki düşünceleriniz nelerdir?" sorusuna verdikleri cevaplardan elde edilen veriler incelenmiştir. Katılımcıların ifadelerinden öne çıkan ilk kavram "özgürlük" olmuştur.

2.1. Dini Hayatta Özgürlük

Bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan'da dini alanda bir rahatlama söz konusu açıktır. Katılımcıların "bağımsızlıktan sonra her şey özgür oldu." gibi ifadeleri de dini alanda özgür bir ortamın oluştuğunun halk arasında da açık bir şekilde fark edildiğini göstermektedir. Özgürlük ortamıyla Kur'an-ı Kerim öğrenimi, kadınlarda tesettüre girmesi, namaz kılmak gibi dini inanç ve özgürlüklerin rahatlıkla yapıldığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili bazı katılımcı ifadelerinden örnekler şunlardır:

"Şimdi iyi oldu her şey. Bağımsızlığa hemen alışamadık tabii. Egemenlikten sonra daha çok kitaplar, mealler bulup okumaya başladık. Bilgileri kendimiz kitap satın alıp öğrenmeye çalıştık, ama egemenliğin ilk yıllarında kitaplar az satılıyordu. Yani kitaplardan kendi kendimize öğrendik, ilk başlarda anlamaya çalıştık. O zamanlar camiler de çok azdı. Evde okumaya çalışırdık. Anne babamızdan da öğreniyorduk biraz, ama ben kendi çabamla öğrendim çoğunu. Anne babam da okuma yazma bilmezlerdi, ama onların yaşama şekilleri dine göreydi. Öyle görmüşler. Namaz kılmayı bile ben kitaplardan kendim öğrendim. Yavaş yavaş öğrendik, bilenlerden sorduk. Kendim önem verdim dine ve öğrenmeye." (K2)

"Her şey çok daha rahat oldu. Mesela ben o zamanlar namaz kılıp oruç tutmaya başladım." (K4)

"Ben egemenlikten sonra Kur'an okumayı öğrendim. Şimdi hatim yapıyoruz, tecvit öğreniyoruz (...) Şimdi herkes çok rahat bir şekilde bayram namazlarına gidiyorlar. Hatta bizim buradaki cami küçük olduğu için bazen sığmıyorlar. Şimdi her yerde başörtüsü ve Kur'an-ı Kerim satılır." (K6)

"Egemenliğin gelmesiyle birlikte örtünmeye başlayan insanlar çok oldu." (K7)

Özgürlük ortamıyla dini alanda oluşan inanç-inançsızlık, dinin gerekliliği-gereksizliği vb. çatışmalarının oluşturduğu dini konulardaki karışıklık ve boşluk ile Kırgızistan dışında pek çok dini grubun da bakir bir alan olarak gördükleri Kırgızistan'a gelmeye başlaması ve devletin liberal politikalarının din alanında da benimsemesiyle birtakım problemlerin de oluşmaya başladığı açıktır. Böylece Kırgızistan birçok farklı dini gruplara, anlayışlara ve akımlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Katılımcıların özgürlükle birlikte dini grupların gelişi ile ilgili açıklamaları bu gelişmenin Kırgız halkı tarafından nasıl algılandığı ve dini algılarını nasıl etkilediği açısından önemlidir. Bununla ilgili bazı katılımcı görüşlerinden örnekler aşağıda verilmiştir.

"Bağımsızlıktan sonra her şey özgür oldu. Bizim buralara camiye tanımadığımız insanlar geliyorlar, kalıyorlar." (K3)

"Bağımsızlıktan sonra Kırgızistan'ın kapısı çok açık oldu. Her türlü insan geldi, her türlü insan din anlattı." (K5)

"Şimdi her şey iyi oldu, mesela ben şimdi haftada bir kere camiye gidiyorum. Gençler de oluyorlar. Orada gençlere çok imkân var." (K6)

"Kısacası bağımsızlıktan sonra türlü türlü inançlar çıktı. Türlü türlü insanlar geldi ülkemize." (K11)

Katılımcıların ifadelerinde de anlaşıldığı üzere bağımsızlık döneminde camiler kullanıma açılmış yahut yeni camiler inşa edilmiştir. Camilerin sayısındaki artış ile beraber medreselerde de artış yaşanmıştır. Bağımsızlığını yeni ilan eden ve ateist rejim sonrası oluşan dini boşluğu doldurmak için Kırgızistan'a yurt dışı kaynaklı birçok dini grubun geldiği anlaşılmaktadır. Katılımcıların birden bire farklı din anlayışları ile gelen ve farklı şekilde dini öğretileri anlatan

kişilerin yanı sıra bağımsızlık döneminde medreselerin dini eğitim için popülerliği artan kurumlar olduğunu belirtmektedirler:

“Devlet kanunları tarikatlara biraz izin verince bize de normal gelmeye başladı. Sonra ben hatırlıyorum, yavaş yavaş medreseler açılmaya başladı. Şimdi bizim yaşadığımız yerde en çok önem verilen şey medreselerin açılması. Ama kadınlara açılıyor en çok. Şimdi tam tersi oldu, erkekler dışarıda ya da işte oluyorlar, ama kadınlar evde o yüzden kadınlar boş olduğu için en çok onlara yönelik medreseler açıldı. Şimdi her mahallede açılıyor. 2020 senesinden beri kadınlara yönelik medrese açılmasına daha çok izin verdiler. Bir yıl içinde 2-3 tane medrese açıldı bu taraflarda. Amaç dini doğru yolda yaşamak. Burada Hanefi öğretileri veren medreseler var. Şimdi bir haftada bir medreseye gidiyoruz. Sizin gibi genç kızlar her gün gidiyorlar. Kur'an öğrenip hatim yapıyoruz. Akide ve hükümler öğrenip tefsir okuyoruz. Şimdi ustazalar da öğrettiklerini rahat rahat öğretiyorlar. Gençken imkân yoktu şimdi dinimizi öğrenmeye çalışıyoruz.” (K2)

Günümüzde özellikle güney taraflarda yaşamış ve Sovyetler döneminde yetişmiş dini bilgi eksikliği hissedilen kişilerin medreseye oldukça rağbet göstermiş oldukları anlaşılmaktadır. Günümüzde ki bu rağbet ve talepten ötürü, menşei Kırgızistan olmayan birçok dini anlayış ve ideolojiye sahip medreseler çalışmalarına devam edebilmektedirler. Bu bağlamda K2 “mesela geçen yıl bir medrese yanlış yoldaymış başka fikirleri varmış, onu kapattılar. En doğru dini yol hangisiyse ona izin veriyorlar.” ifadelerinden anlaşılacağı gibi farklı dini yorumlara sahip faaliyetler ile karşılaşıldığına, ancak devletin bu konuda önlem aldığı görülmektedir. Halk arasında İslami ilimlere olan merakın medreselerin açılmasıyla birlikte artış göstermiş olduğu açıktır. Katılımcılar bu gelişmelerin yanı sıra İslami ilimler ve din ile bağdaştırılarak kutsallık atfedilen Arapça öğreniminin de popülerlik kazandığını da belirtmektedirler. Bununla ilgili bazı katılımcı ifadeleri şunlardır: görülmektedir.

“Kur'an öğrenip hatim yapıyoruz. Akide ve hükümler öğrenip Tefsir okuyoruz.” (K2)

“Tefsir okuyoruz. Ustazalarımız doğru yolu bize gösteriyorlar. Şimdi din yolu çok rahat, zaman iyi, hak yolunda gideceğiz Allah nasip ederse.” (K6)

“Mesela önceden İngilizce öğrenmek çok meşhurdu, şimdi ise Arapça. Benim gelinim her gün medresede Arapça kursa gidiyor.” (K7)

Dini hayatta oluşan özgürlük ile Kırgız halkı yeni bir takım dini hareketler ile tanışmasının yanı sıra dini eğitim alacakları ve ibadetlerini yapabilecekleri imkânlarla ulaşmaya başlamışlardır. Görülmektedir ki, Kırgız halkı bu dini hareketlere adeta kucak açarak toplumda oluşan dini boşluğu kısa zamanda doldurmaya başlamışlardır. Yukarıdaki ifadeler, bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemleri yaşayan katılımcılara ait ve iki dönemi yaşadıklarına göre karşılaştırmaktadırlar. Dolayısıyla dini öğrenmenin ve yaşamının bir problem olmaktan çıktığı söylenebilir de yeni dönemde oluşan din anlayışının da ne kadar sağlıklı olduğu da araştırılması gereken önemli bir çalışma alanı olduğu açıktır.

2.2. Günümüz Dindarlığı (Geleneksel İnançlar, Dini Dış Görünüş ve Aşırılık)

Sovyet dönemini yaşamış ve bağımsızlık dönemindeki dini özgürlüğü gören katılımcıların çoğu, her iki dönem arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. Bu konuda açıklamalarda bulunan katılımcıların günümüzde yaşanan dini yaşam biçimlerini eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirdikleri görülmektedir. Bununla ilgili bazı katılımcı açıklamalarından aşağıda örnekler verilmiştir:

“Ben kızlarımın örtünmesini hiçbir zaman istemedim, ama onlar örtündüler. (...) Tamam, ben şimdi örtünmelerine karşı değilim, ama yerlere sürerek kıyafetleri kapkara giyenlere karşıyım. O bizim kıyafetimiz değil, mümkün değil. Sadece gözleri gözüküyor. (...) Şimdi dine karşı değilim. Kızlarım aşırı yapıyorlar,

ama örtünmeseler de sevabına bir şeyleri yapsalar, insanlara iyilikleri dokunsa yeter.” (K8)

“Bağımsızlıktan sonra insanlar sakal uzatıp, uzunca giyinip, kara elbiseler giyip dini yaşadıklarını sanıyorlar, insanlar evlatlarını aç bırakıp “din anlatmaya gidiyoruz” diyorlar. Gerçek din bu değil, insanlar Hindistan’a kadar gidiyorlar. Biz öylelerini sevmiyoruz. Saçları uzun, sakalları uzun, kapkara giyindiklerinde bizim çocuklarımız korkuyorlar. Afganlara benziyorlar. Bunu ben pek sevmiyorum. Dinde böyle bir şey var mı, onu da bilmiyorum. Benim 7 atam moldoydu. En küçük kardeşim şu anda din adamı, ama o öyle giyinmiyor, o da din anlatıyor. Mesela şimdi bazı kadınlar geliyor “şöyle ört böyle ört” diye bizimkini beğenmiyorlar, ben sevmiyorum sadece gözleri görünenleri. Aşırı yapanlar da var, evine TV almayanlar var ya da atıyorlar şirk diye eee o istemediğin şeyler çıkınca izlemesen, değiştiren olur. Şimdi gençlerinde sakalları var, ama alkol içiyorlar öyleleri de var.” (K5)

“Oğluma her zaman söylüyorum “sakalın ile Müslüman olamazsın kes onu” diye bir aralar saçı da çok uzundu. Peygamberimizin sünneti diye yapıyordu. Sonra ben düşündüm ki o zamanlar kesmek için belki de alet yoktu, yetersizdi imkânları ve belki vakit bulamıyordu. Egemenliğin gelmesiyle birlikte örtünmeye başlayan insanlar da çok oldu, ama bazı örtünenlerin hakkıyla yapmadıklarını düşünüyorum. Bazen gelinime de söylüyorum, dün örtülü bir kız gördüm ağzından çok kötü sözler çıktı. Sonra dedim, sen örtünmeseydin de olurdu. O yüzden ben örtünmek istemiyorum. Kendi gelinime de söylüyorum, sen örtülüsün normal yaşa dini diye. Zaten dine sıkıca girmek, insana mutsuzluk getirir.” (K7)

“Mesela örtünmeden de dindar olunabilir. İnsanlar, şimdi bol bol giyinip bakımsız görünüp kapkara giyiniyorlar, bir de bunlar hep Arap kültürü önceden bizde yoktu. Eğer giyeceklerse bizim geleneksel kıyafetlerimizden giysinler başkalarının değil. Namaz kılsınlar Allah’tan istesinler her şeyi, ama şov yapılmamalı insanlara. Şimdi çocuklarım “o zaman ilk siz giyin kendiniz kot pantolon, gömlek giyiyorsunuz bize örnek olun” diyorlar, şimdiki güne ayak uydurmak lazım, eğer öyle bir vakitte yaşasaydık giyerdim. “Sizin geleneksel kıyafetlerinizde de başörtüsü var” diyenler oluyor. Önceden göçmen bir halk olduğumuz için kadınlar başlarında kefen olarak taşıyorlardı. O uzun beyaz örtüleri (eleçek) 50 metre olurdu. Kırgızların başı hiçbir zaman örtünmedi, önceden bekâr olduğu bilinsin diye kızlar saçlarını örerlerdi farklı farklı öyle bilinirdi, başörtülerin altından hep saçlar gözükdü. Şimdi camilerde sakallı insanları görüyoruz. Benim torunlarım korkuyor. Benim torunum var onu camiye göndermek istiyoruz, ama “ben bilime inanıyorum oradaki hocaya inanmıyorum” diyor. Ben ona hak veriyorum, çünkü gerçekten hiç iyi görünmüyor.” (K11)

Katılımcıların ifadelerinden bireylerin dini vecibeleri yerine getirirken aşırıya gittikleri anlayışına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Eleştirilerde bulunanlar daha çok dış görünüşten hareketle değerlendirme yapmaktadırlar. Bunu ise Kırgız kültüründe olmadığı, olsa bile geleneksel bir biçimde olması gerektiği ile temellendirmektedirler. Bunun yanı sıra erkeklerde sakal uzatma ve kadınlarda çarşafa bürünme ülkede son yıllarda görülen bir şey değildir. Diğer taraftan sakallı ve örtülü bireyler dindar olarak nitelendirilirken, toplum bu tarz bir dış görünüme sahip bireylerden özellikle ahlaki davranışlarda bulunulmasını da beklemektedir. Bazı katılımcıların dindar algısını belirten ifadelerinden örnekler aşağıda verilmiştir:

“İnsanoğlu, ilk olarak nefsini yenmesi lazım. Mesela hırsızlık yapanlar var, “Allah” diyerek çalıp, insanların kalbini kıranlar var. Sovyetlerden sonra çok şey değişti, insanlar değişti, düzen değişti desek olur.” (K4)”

“Dine girdiğinde ilimin arkasından koşmak gerekir diye düşünüyorum. Kitap okumak ve bütün şeyleri bilmek lazım. Dini ve namaz kılmayı bile bilmeden

örtünen kızlar var. Örtündükten sonra 5 vakit namaz kılmak lazım ama ben dinde kaybolmayı sevmiyorum. Dinden başka hiçbir şey düşünmeden yaşamak bana garip geliyor (...) İslam dini en temiz olan din, onun gibi başka bir din yok. O yüzden ona layık insan olmak lazım. Şimdi hacca gidip geldiklerinde bile yalan söyleyenler var. Haccın şartlarını uygulamayanlar var. Hacı olduktan sonra 5 vakit namaz kılmak, insanlarla konuşmayı bilmek, dedikodu yapmamak, insanların hayatına karışmamak gerekir. Biz de öyle olmuyorlar ama öyle kadınları çok az görüyorum” (K7)

“Ben kızlarımın örtünmesini hiçbir zaman istemedim, ama onlar örtündüler. Onlara her zaman diyorum ki, eğer örtündüyseniz hakkıyla yapın. 5 vakit namaz kılın, insanlar hakkında kötü konuşmayın, kimseye kötülük yapmayın, temiz kalpli olun, ama onlar ne yapıyorlar? Kaynanalarıyla hep kavga ediyorlar. Bana hep şikâyet geliyor. Din ile yaşayan insan böyle olmamalı. Çok eski zamanlarda bizim ata babalarımız Müslüman olup, her zaman 5 vakit namaz kılmışlardır. Ama şimdi bunların türleri çoğaldı. Şimdi namaz kılmayan örtülüler dışarıda geziyorlar. Şimdi kim örtülü ise onlar hep iyi insanları bulup evleniyorlar. Çünkü o insanlar düşünüyorlar ki, “aaa bu örtülü ve bu iyi insandır” aslında hiç de öyle değil. Türlü türlü adetleri olanlar var.” (K8)

“Din adamının bakımlı olması gerekir. Çünkü İslam temizlik gerektiren bir din. Yeri geldiğinde dua etmeli insan, dilek dilemek çok önemlidir. Hayatımızda hep olmalıdır. Ben bizi yaratanın olduğunu biliyorum, ama abartı şeylere gerek olmadığını da düşünüyorum.” (K11)

Katılımcıların ifadelerine göre dinin doğru yaşanabilmesinin temelinde bilgi olmalıdır. Böylece dindar birey, bilgisini davranışlarında yansıtmalıdır. Bazı katılımcılar da dindar olan kişinin samimi olması gerektiğine Sovyet dönemi ile karşılaştırarak vurgu yapmaktadır:

“Artık din de önceki gibi yaşanmıyor bence. Önceden insanlarda ihlas vardı. Şimdi “din için” diyorlar, evlerini bırakıp gidiyorlar.” (K3)

“Bölünmüş din, herkes başka bir şekilde yaşıyor. İnsanda imandan önce şefkat olması lazım.” (K8)

“Şimdilerde dinde çok imkân var yaşamak için ama insanlarda itikat yok, amel yok Sovyet zamanında sadece Hanefi mezhebi vardı, ama şimdi başka başka mezhepler de çıktı. Her şey çeşitlendi ama ihlas azaldı.” (K2)

Birçok katılımcı tarafından Dinin ahlaki boyutu ile değil dış görünüş ile yaşandığı ve dolayısıyla ihlasın azaldığının belirtilmesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Katılımcılar, eleştirilerinde Sovyet dönemi ile karşılaştırma yapmalarına rağmen, aslında Sovyet döneminde ahlaki davranışların daha iyi olduğu vurgusundan çok, dinin ahlaki davranışları öğütlediğini, ancak bazı kimselerin dinden sadece şekli anladıklarını vurgulamak istemektedirler. Göstermektedir. Çünkü katılımcılar dini ya da dinin bir emrini değil, ahlaki davranışların yokluğunu eleştirmektedirler. Bu durum, kültürel unsurlar göz önüne alındığında ülkede yeni görülmeye başlanan ve hızla çoğalan tesettür ya da erkek giyimlerinin farklı kültürlerin özelliklerini yansıması ve dış görünüşte yaşanan dini hayatın samimi bir yaşayış kabul edilemeyişi ile açıklanabilir. Başka bir ifadeyle dindar denilince katılımcıların aklına ilk gelen dış görünüşle birlikte dinin öğütlediği ahlaki davranışları yapılmasıdır. Bununla ilgili bazı katılımcıların ifadeleri şöyledir:

“Şimdi “öyle şeyler olmaz” diyorlar “sadece 5 vakit namaz kılmak, hacca gitmek, zekât vermek lazım” diyorlar. Şimdi bunlara sanki gelenek gibi bakıyorlar, ama önceden bunlar inançtı, kalpten inanıp yapılırdı. Mesela şimdi sümölök yaparken kadınlar toplanıp biraz Kur’an okuyorlar. Biraz salavat çekiyorlar ve bitiyor böyle şeyler gelenek olarak da kalmadı. İnançımız yok olup gitti şimdi. Sovyetler bizim dinimizi unutturmaya çalışmıştı. Şimdikiler ise inançlarımızı unutturmaya çalışıyorlar. Onlara şirk diyorlar” (K5)

“İnsanların bir geleneği var ona hemen olmaz dememek lazım. Pakistan'da 5 yıl yaşayıp bize geleneklerimizi kaybettiren insanlar var şimdi. Bizi bölmeye başladılar. Şimdi cenazelerde sofraya hazırlamaya bile karşı çıkıyorlar.” (K8)

“Ben ahıra kemik asarım, evin girişine kırmızı ip bağlarım nazar değmesin diye, yara çıkarsa çocuklarımda kırmızı ip ile sararım kötülükler uzaklaşsın diye, torunlarımda karnı falan ağırırsa elimi koyarım karınlarına dilenirim iyileşsinler diye bizde Umay ene vardır çoğunlukla “benim elimden değil Umay enenin elinden şifa gelsin” diye dua ederim. Şimdi çocuklarım “yok yapma anne bunlar şirk” diyor her şeye “şirk olmaz!” diyorlar bunlar çok eskiden beri günümüze kadar gelen inançlar, atlarımız hep böyle yapmışlardır.” (K11)

Yukarıda verilen örneklerden bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemi yaşayan katılımcıların dindarlık anlayışlarının daha çok ahlak merkezli olduğu söylenebilir. Ancak bu katılımcıların kültürel/din ilişkisini iyi ayırt edemediklerini de söylemek mümkündür. Bu hususla ilgili de sosyolojik, psikolojik araştırmaların yapılması gerektiği açıktır.

2.3. Bağımsızlık Sonrası Yetişenlerin Din Hakkındaki Görüşleri

Bu kısımda bağımsızlık döneminde yetişen katılımcıların “din dendiğinde aklınıza ne geliyor?” ve “günümüz ve Sovyet dönemindeki dini durum hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?” sorularına verdikleri cevaplardan hareketle din algıları betimlenmeye çalışılmıştır. Katılımcıların “Din dendiğinde aklınıza ne geliyor?” sorusuna verdikleri cevaplardan bazı örnekler aşağıda verilmiştir:

“İslam dini, Allah'ın nezdinde kabul olan peygamberin bize haber verdiği dindir. Peygamberimiz iyiliğe çağırıp kötülükten alı koymuştur, hiç kimseyi zorlamamıştır. Bu sebeple, din dendiğinde aklıma ilim geliyor. “İlim beşikten mezara kadar herkese farz” diye günümüze kadar gelmiş bir söz var. Herkes kendi imkânına göre isteyerek ilim alması lazım. Bilgi dini olsa “ilim”, dünyalık olsa “bilim” diye söylenir. Her insanın ilmi alması gerekiyor imkânına göre tabii, sonra amel kılması yani yaşaması lazım ve başka insanlara da yayması lazım. Bildiğim şeyi sadece kendim bilip oturmam olmaz.” (K1)

“Din Allah'ı tanımaktır. Ben din hakkında çok düşünmüştüm. Küçükken çok fazla bilgim yoktu, ama din ilgimi çekiyordu.” (K9)

“Mesela dinde temizliği görüyorum. Günde 5 defa abdest alan bir kişinin ağzından kötü bir söz çıkmaz, birileri hakkında kötü düşünmez. Bence din buna imkân veriyor.” (K10)

Bağımsızlık dönemi yetişen katılımcılar dini ilim, Allah'ın varlığını kabul etmek, temizlik ve iyilik kavramları ile ilişkilendirmektedirler. Bu durum da Sovyetlerin ana ideolojisi olan Marksist düşüncenin “din afyondur.” söylemi görülmemektedir. Katılımcıların ifadelerinden din hakkında olumlu bir anlayışa sahip oldukları görülmektedir. Bu algının oluşmasındaki faktörler aşağıda incelenmiştir.

2.4. Dini Bilgi Öğrenme Kaynakları (Dini Gruplar)

Ebeveynleri Sovyetler dönemini de yaşayan katılımcıların dini kurallar ve dini yaşam tarzlarını oluşturan etkenler incelendiğinde dini anlayışlarında ebeveynlerinin etkili olmadığı görülmektedir. Oysaki Sovyet döneminde yaşamış katılımcıların ifadelerinde aile büyüklerinin dini konularda etkilerinin olduğu görülürken, bağımsızlık sonrası yetişen kişilerde etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili katılımcı ifadelerinden örnekler aşağıda verilmiştir:

“Anne ve babam Sovyet zamanında yaşadılar. Önceden namaz kılmıyorlardı ve ben namaz kıldığım zamanlarda babam “boş ver” diyordu. “Öyle yapma din diye bir şey yok, sen başka dine girdin” diyordu.” (K1)

“Aslında ülkemizde şu an din gerçekten çok gelişmekte. Gelişmekte olduğu için çoğunlukla genç kişiler arasında yayılıyor. Yani Sovyet hükümetine denk

gelmeyenler arasında. Bu sebeple biz gençlerin dine bakış açısı çok iyi. Önceden “sen kötü bir şey yaparsan cehenneme gidersin” dediklerinde korkup inanırdım. Sonra dine olan bakış açım bazı arkadaşlarımla sayesinde değişti.” (K10)

“Oğlum eve arkadaşlarını çağırıp ders veriyor. Çubak hacıyla da çok gezdi bu çocuğum, hocası vefat ettiğinde bir hafta ağladı ve babası ağladığına çok kızmıştı, oğlum babasına “sizin bana vermediğiniz terbiyeyi o verdi” dedi ve babası hiçbir şey diyemedi, önceden gelinim ve çocuklarım bu kadar dindar olacak diye hiç düşünmemiştim.” (K7)

Katılımcılar dini öğretilerini aile büyüklerinden değil eş, arkadaş çevresi ve onların yönlendirdiği bir takım dini gruplardan öğrendiklerini belirtmektedirler:

“Din ülkemizde özgür olduğu için biz Sovyet zamanından etkilenmiş annemizden değil, başka yerlerden dini öğrenmek zorunda kaldık. Bir de eşim de dindar bir adamdır, onun da çok etkisi oldu.” (K9)

“Ben dini davet sayesinde öğrendim. Davete 2013 yılında çıktım. Yani 10 yıl oldu. Hadis kitapları okuyoruz “Seçilmiş Hadisler” diye kitap var 6 Sıfatın temelinde.”

“Fazail Amel” diye bir kitap var onu çok okuyoruz (...). O kitabı herkese alıp okutmak lazım, içinde fazlaca bilgi var ve Müslümanlar da ancak bu şekilde gelişir.” (K1)

Katılımcıların ifadelerinden dini öğrenmek için dini gruplara yönelmesinin sebebi, anne ve babalarının dini bilmemeleri olduğu anlaşılmaktadır. Bazı katılımcılar ise onların Sovyet etkisi ve zihniyetinde olduklarını düşündüklerinden dolayı dini gruplara yöneldiklerini belirtmektedirler:

“Annem çok katı bir Sovyet dönemi zihniyetine sahip bir kişi. Şimdi bile dinde olan birçok şeye karşı çıkıyor.” (K9)

“Sovyet zamanında yaşayan insanların Sovyet dönemindeki anlayıştan çıkmak istemediğini fark ettim. Sovyetlere olan inançlarını kaybetmek istemeyenler hala var. Sovyet zamanında yetişmiş insanlar çoğunlukla ölmeye yakın bence dine inanmaya başlıyorlar. (...) “Biz işte Ruslara benzedik” diyorlar sadece. Mesela bizim soy isimlerimiz “ova-ov” diye bitiyor. Ama biz öldüğümüzde mezarlarımıza oğlu ya da kızı olarak yazılıyor. Bunun amacı, mezarda yatanın Müslüman olduğunun anlaşılması. Sovyetleri benimsemiş insanlar öldükten sonra Müslüman olmayı kabul ediyorlar. Bence Rus hükümeti olmasaydı, bizim soy isimlerimizin sonu oğlu kızı olarak kalacaktı. Annem daha çok ateist zihniyetine yakın olarak büyümüş çünkü. Sadece zor zamanlarda dua ettiğini duyuyorum. Örtünenlere çok karşı, neden bu kadar karşı gerçekten bilmiyorum. Annemde Şaman inançları da var, kısaca karışmış durumda tüm dinler ve inanışlar.” (K10)

2.5. Bağımsızlık ve Dini Faaliyetler

Bağımsızlık döneminde yaşamış katılımcılar dini bilgi öğrenmenin yanı sıra dini faaliyetlere de katılmaktadırlar. Katılımcılar, “Günümüzdeki dini durum hakkındaki düşünceleriniz nelerdir?” sorusuna çocukluk dönemlerine göre şimdi dini öğrenmek ve yaşamak için daha özgür bir ortamda yaşadıklarını belirtmektedirler. Örneğin bir katılımcının bununla ilgili ifadeleri şöyledir:

“Ben Kırgız okulunda okudum ve bizim müdürümüzün okuldaki duruma çok etkisi vardı. Hatta örtünmek isteyerek gelen kızlara karşı çok kaba bir şekilde davranıyordu, bakış açısı farklıydı, “örtünecekseniz anne babanızı çağırın kaydınızı alıp medreseye yaptırın” diyordu. Sonra ben beşinci sınıftayken müdürümüz değişti ve ondan sonra örtünerek gelen kızları görmeye başladım.

Ama bu hükümetten de etki ediyor, şimdiki hükümet bir şey demiyor. Problem çıkarılan milletvekilleri olsa da önceki duruma göre şimdi daha iyi oldu.” (K10)

K10'nun ifadelerini diğer bazı katılımcıların “her şey çok rahat oldu biz rahatça dinimizi yaşıyor ve yayıyoruz.” (K1) ve “din ülkemizde özgür oldu.” (K9) ifadeleri de desteklemektedir. Katılımcılar özgürlüğün dini yayma faaliyetlerini de olumlu yönde etkilediğini de ifade etmektedirler:

“40 gün, 4 ay ya da 3 gün dini yaymak için çıkarız. Bu süre boyunca eve hiç gelmeyiz. Biz gittikten sonra kimseye muhtaç olmayacakları şekilde evdekilere de yetecek kadar ihtiyaçlarını bırakırız. 3 gün kendi evlerimize yakın yerlere gideriz. 4 ay ya da 40 gün Kırgızistan içinde, bazen de yurtdışına talim almaya, dini öğrenmeye gideriz.” (K1)

“Gökten bakıldığında talim yapılan ev, namaz kılan kişi, Allah'ı hatırlayıp zikir yapan kişi nur olarak gözükür diyorlar. Talimlere insanları çağırmak lazım. Allah'ın sözüne bir şeyler eklemek olmaz ama insanların faydalanması için ve talime gelmesi için “çocuklarınızın üstüne nur olur, sizin üstünüze nur gelir” diye onların faydasına yönelik şeyler söylenebilir. Buna günah bile yazılmaz. Talimlerde kesinlikle 30 dakika Fazail Amel okunması lazım, eğer de sadece konuşma yaparsan kadınlar sıkılıyor. Müftiyattan bize okumamız için izin geldi. İlk önce davetin faydaları anlatılır, mesela “La ilahe illallah diye 1 kere söyleyen cennette girersen” diyor ya bunları anlatarak başlamak lazım. Peygamberimizin bir hadisi var “tandalgan hadister” (seçilmiş hadisler) kitabında şefaati istediğinde benim bir kulunun yüreğinde bir buğday tanesi kadar bile iman olsa affedilir yazıyor. Bunu insanlara anlatsan ben kelime-i tevhidi söylersem kurtulurum diye ümitlenir, dil kelime-i tevhidi 100 defa tekrarlırsa kalp 1 defa tekrarlamış olur. Sonra camiye çağırılır, ama bir defa bile la ilahe illallah diye söylerse tadını tatmış olur ve bırakamaz gelir. Davete çıkmak ilimdir, ama davetten herkes korkuyor ve önceden bende öyle düşünmüştüm, sonra eşim bana öğretti doğru olduğunu. Benim ablam önceden Hizbullahçılardan ilim almaya gidiyordu, onlar da normaldi ama Hanefi – İslam ülkesi kuracağız dedikleri için yasaklandılar. Onlar yüzünden bizi de öyle zannediyorlar, ama biz öyle değiliz. Mesela biz sünnetlere çok önem veririz. Şeytan farz namazlarda vesvese vermez, sünnetlerde verir.” (K9)

Yukarıdaki katılımcıların ifadelerinden Kırgızistan'da davetçiler olarak anılan ve en yaygın dini grup olan Tebliğ cemaatinin mensupları oldukları anlaşılmaktadır. Ancak katılımcılardan bazıları adı geçen dini grubun davet yöntemlerini de eleştirmektedir. Örneğin bir katılımcının bununla ilgili açıklamaları şöyledir:

“Şimdi dini yaymak için çok çalışmalar yapılıyor, ama benim bakış açım ilimle, bilen insanların dini yaymaya çalışması. Mesela “daavâtçıları” örnek verecek olursak, onlar sadece bir kitabı okuyarak, insanları sıkarak anlattıklarını ve metotlarının yanlış olduğunu düşünüyorum (...) Delil isteyen insanlara mantıklı delil sunmadıkları için ateistlik bir düşüncede kalıyor insanlar. Sure ve ayetlerden doğru yerde doğru şekilde örnekler verseler inanıyorum ki inanan insanlar daha doğru bir şekilde inanacaklardır.” (K10)

Bazı katılımcılar ise dini anlatma konusunda din adamlarının yöntemlerini eleştirmektedir. Bununla ilgili bir katılımcının ifadeleri şöyledir:

“Bazıları dini çok yanlış öğretiyor. Hatta bizde bir söz var “moldonun dediğini yap yaptığını yapma” diye (...) Radikal fanatik bir şekilde dine bakanları sevmiyorum. Çünkü bizde çok sıkı bir şekilde olmaya başladı ve Suriye'ye gidenler bile çıktı. Dini doğru bir şekilde öğretmenlerini isterim, ama bizde bu şekilde öğretecek insanlar çok az. Örneğin bize sizin gibi İlahiyatçılar lazım, korku hisleri ile değil sevgi hisleri ile dini öğretebilecek insanlar lazım.” (K10)

2.6. Bağımsızlık ve Dini Hassasiyet

Bağımsızlık sonrası yetişen bireylerin eleştirdikleri bir diğer husus ise din adına yapılan yorumlarda çelişkili davranılmasıdır. Katılımcıların açıklamalarında bununla ilgili farklı görüşlere sahip olmakla birlikte daha çok dış görünüş, haram-helal gıdalar ve giyim şekilleri gibi hususları ön plana çıkardıkları görülmektedir.

“Mesela bizde alkol içmek büyük günah değil, ama domuzun etini yemek çok büyük bir günah. Aslında bakacak olursak ikisi de aynı. Örneğin alkol içen kızlara kimse hiçbir şey söylemiyor, ama sigara içenlere herkes çok aşırı tepkiler veriyor. Oysaki tam tersi olması gerekir.” (K10)

“Kişinin Müslüman olduğu bilinir zaten. Mesela sakal Allah’ın hükmü, peygamber sünneti, peygamberimiz sakalını uzatmıştır ve bıyığını kesmiştir. Müşrikler ise sakalını kesip bıyık uzatmışlardır. Ama şimdiki Müslümanlar modern yaşamaya başladılar. Kim kime benzerse ve özenirse kıyamette de onunla birlikte olur derler. Mesela şimdiki modaları kim çıkarıyor? Biz bu modalarla kime benziyoruz? Belki bir Hıristiyan ya da Allah’ı bilmeyen ve din ile yaşamayan insana özenirsek kıyamette onunla birlikte olmanın tehlikesi var. O yüzden dini inancı olmayan insanlara benzemememiz lazım diye düşünüyorum.” (K1)

Katılımcıların ifadelerinden geçmişten beri alışlagelmiş ve kabul gören, ancak dinen haram olan şeylerin önemsenmeyerek tam tersine hakkında kesin hüküm bulunmayan fakat kültürel olan kötü olarak kabul edilen davranışlarda hassasiyet gösterdikleri anlaşılmaktadır. Aslında katılımcıların çelişkili ifadelerinden onların da dinin emir ve yasakları konusunda sağlıklı bilgiye sahip olmadıkları söylenebilir. Örneğin alkol ve sigara konusundaki yaklaşımıyla, kişinin Müslümanlığının anlaşılması için sakal bırakmasının gerekli görülmesi bu ikileme örnek verilebilir bu durum, dinin öz mahiyetlerinin anlaşılmasından çok dini öğrenme kaynağının birey ve topluma dayattığı bir takım ideolojik, kültürel ve yorumsal unsurların etkisiyle açıklanabilir.

SONUÇ

SSCB’nin dağılmasıyla birlikte 31 Aralık 1991’de bağımsız, laik ve demokratik bir devlet esasına dayalı Kırgızistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Bağımsızlık sonrası laik bir devlet olarak en dikkat çeken konulardan biri şüphesiz ki din olmuştur. 75 yıllık ateizm propagandası neticesinde özgürlüğüne kavuşan Kırgızistan’ın dini sahasında boşluklar gözlemlenmiştir. Bu bağlamda Kırgız halkının dini durumu ve dini anlayışları dikkat çekici bir aşamaya gelmiştir. Araştırmanın empirik bir çalışma olmasıyla birlikte çalışma grupları seçilerek Sovyet ve bağımsızlık dönemindeki katılımcılara din hakkındaki düşünceleri sorulmuş ve yarı yapılandırılmış nitel veriler doğrultusunda şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Sovyet döneminde yetişmiş ve o dönemin zihniyetini tecrübe eden katılımcılar; Sovyet dönemindeki sosyal yaşama yönelik memnuniyet vurgusu yapmışlardır. Kırgız halkının değişmesi ve gelişmesi hususunu Sovyetlerin katkıları olarak değerlendiren katılımcıların Sovyetlere sosyo-politik açıdan minnettarlık duydukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra hâlihazırdaki toplumu eleştiren Sovyet dönemini yaşayan katılımcıların, Sovyetlerin sosyo-politik uygulamalarını özlediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte o dönemin tek kötü yanı olarak değerlendirilen husus ise din ve dine olan ideolojik baskıcı rejimdir. Sovyet döneminde yaşamış katılımcıların, aile büyüklerinin dini yaşam biçimlerine şahit oldukları için inançsızlık politikasını tam olarak desteklemiş ve benimseyebilmiş olmadıkları görülmektedir. Bu politikanın hükümet isteği olduğu bilinci, Kırgız halkında hâkim olmuş bir düşünce olarak değerlendirilebilir. Bu sebeple inançsızlık istemi olan ateizm politikası ve İslami öğretilerin arasında kalmış nesil, inançlarını bir takım geleneksel inançlarla koruyabilmişlerdir. Sovyetlerin inançsızlık istemi sürdürülebilir bir politika olmayarak her ne kadar ibadet ve ibadethane yasakları uygulayarak inançsızlık baskısı yapmış olsa da halk dış görüntüde dini yaşayamayarak, içselleştirmiş bir vaziyette İslam’ın öğretilerini ve ahlakını özde korumayı amaçlamıştır. Bu

sebeplerdir ki, Sovyetler 75 yıl kadar eğitim kurumlarında özenle planladıkları ateizm dersleri ile ulaşmak istedikleri sonuca tam anlamıyla ulaşamamışlar, sadece dönemsel olarak bir çelişki ve şüphe oluşturabilmişlerdir. 75 yıl hâkim olan ateizm propagandasına karşın bağımsızlığa kavuşmuş Kırgızistan'da 33 yıllık sürede Sovyetlerin amaçladığı inançsız bir halk portesini görebilmenin günümüzde az rastlanır bir olgu haline geldiği bunu doğrular niteliktedir. 33 yıllık bağımsızlık serüveninde Kırgız halkı 75 yıllık dini boşluğu doldurma yoluna gitmiştir. Söz gelimi Sovyetlerin ateizm politikası ve oluşturmaya çalıştığı dinsizlik algısı başta Orta Asya özelde ise Kırgızistan'da sürdürülebilir bir politika olamamış ve başarısız olmuştur.

Bağımsızlık sonrası din hakkındaki düşüncelere bakıldığında her iki dönemi yaşamış bireylerle, sadece bağımsızlığı yaşamış bireylerin din algılarında ve dini temellendirmelerinde farklılıklar olduğu görülmektedir. Sovyet dönemini yaşamış bireyler bağımsızlıkla birlikte özgürlüğün arttığını ifade ederken diğer yandan dini tutumlarda aşırıcılığın arttığını belirtmektedirler. Özgürlük ve dini tutumdaki aşırıcılık ifadeleri değerlendirildiğinde özgürlükle beraber, özgürce faaliyetler gerçekleştirilebilecek dini bir sahadan bahsetmek mümkün hale gelmiştir. Bu bağlamda Kırgızistan'da dini faaliyet gerçekleştiren dini grupların varlığından ve etkilerinden bahsetmek mümkündür. Katılımcıların ifadeleri doğrultusunda ortaya çıkan husus medrese eğitimleridir, bu da dini öğretimde medreselerin ne kadar etkili olduğu anlamına gelir. Özellikle ülkenin güney ve kuzey bölgelerinden alınan verilere göre, ülkenin güney bölgesinde Sovyet dönemini yaşamış bireylerin medreselere daha çok rağbet gösterdiği dikkat çekmektedir. Bu, medreselerin halkın dini algısındaki etkisinin oldukça yüksek düzeyde olduğunu göstermektedir.

Sovyet döneminde yetişen kişilerde medrese eğitimi dini bilgi öğrenme amacı taşıırken, bağımsızlık döneminde yetişenlerde dini bilginin yanı sıra dini faaliyetleri gerçekleştirme amaçlarına da sahiptir. Günümüzde dini gruplara katılım sağlayanlar genellikle bağımsızlık döneminde yetişmiş kişilerdir. Bağımsızlık döneminde yetişen bireylerin "din için fedakârlık" gibi söylemleri, Müslümanlar için sakalı şart görmeleri veya kadınlarda belirli bir örtünme şeklinin dindar olmak için yeterli görülmesi gibi yaklaşımlar, Sovyetler döneminde yetişmiş bireyler tarafından garipsenmektedir.

Bağımsızlık öncesi ve sonrası karşılaştırıldığında çatışma yaşanan başka bir konu ise kültürel olarak nitelenen geleneksel dini inançlardır. Katılımcılar tarafından Sovyetler dönemi bireylerinde geleneksel inançlar dini olarak nitelendirilirken, bağımsızlık dönemi bireylerinde hurafe ve şirk olarak nitelendirilmektedir. Bu durumda Sovyet dönemi bireylerinin kültürel unsurlarda değişme ve yok olma kaygısı duydukları anlaşılmaktadır.

Günümüzde Sovyet döneminde yetişen bireylerin dine karşı olduğu yani dine inanmadığı görüşü hâkimdir. Ancak Sovyet döneminde yetişenlerin ifadelerinden dine karşı olmadıkları, sadece yaşanan dindarlığı kendi bakış açılarını göre eleştirdikleri görülmektedir.

Sonuç olarak dini algılayışta birey ve toplum, geçmiş ve şimdiki zaman gibi unsurlar arasında paralel bir ilişki vardır. Bireyler toplumu, toplum ise bireyleri etkilemektedir. Tarihte yaşanan bir olay günümüzde olgusal olarak devam edebilmektedir. Bu araştırma din algısını etkileyen birçok faktörü ortaya çıkarmıştır.

Din algısında önemli etkenlerden biri kültürel unsurlardır. Kırgız toplumunda dini-geleneksel bir yapı görülmektedir. Geleneksel uygulamaların içinde dini buna karşın dini pratiklerin içinde de geleneksel unsurları görebilmek mümkündür.

Din algısında diğer bir etken ise politik değişimlerin yaşanmasıdır. Kırgızistan'ın geçmişinde yaşanan sosyo-politik değişimler ile en çok etkilenen unsurların başında din olagelmıştır. Bu durumda Sovyet dönemi ve sonrasında değişen din politikaları toplumun dini algılayışında derin farklılıklar oluşturmuştur.

Dini algılayışta bireysel tecrübeler önemli bir role sahiptir. Toplum, siyaset, kültür, eğitim gibi unsurlarda bireyin elde ettiği deneyimler ve çıkarımlar öznedir. Bu deneyim ve çıkarımlar ile birey dini inancını ve pratiklerini ilişkilendirerek dini algılayışını ortaya koymaktadır. Bu durumda birey, sahip olduğu dünya görüşü ile dini algılamaktadır. Bireyler, dini konularda kendi

ideolojik ve kabullenebilecekleri olgular doğrultusunda hakkında kesin hüküm bulunmayan ya da tartışmalı olan konularda bir takım kişisel yorumlar geliştirebilirler, kabul etme ya da reddetme eylemi gösterebilmektedirler. Özelde Kırgızistan'da incelenen din algısı aslında bireyin ve dinin olduğu her toplumda yaşanılması kaçınılmaz bir durumdur.

KAYNAKÇA

- Amber, Sadık. *Dini İnançlar Zaviyesinden Kırgızların Dünü-Bugünü ve Kırgız Gençlerinin İnançlara Karşı Olan Tutumları*. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 11(2), s.1173-1197, 2022.
- Erşahin, Seyfettin. *Kırgızların İslamlaşması Üzerine Bazı Mülahazalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39, s.393-438,1999.
- Doğan, İsmailcan. *Sovyetler Birliği'nde Din Karşısı Propaganda: 1917-1960 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme*. Selçuk İletişim Dergisi, 14(1), s.408-431, 2021.
- Hayit, Baymirza. *Sovyetler Birliğindeki Türklüğün ve İslâmın Bugünkü Durumu*. Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty, 2(1),s. 21-32, 2014.
- Kurmangaliyeva, Ercilasun. *Ateist Bir Devlette Yaşayan Din: Sovyet Kırgızistan'ında İslam Türk Dünyası Araştırmaları*, s. 52, 2017.
- Kenzheshov, Arsalbek. *Kırgızistan'ın Yeni Din Politikaları ve Dini Kurumlar: Değerlendirme ve Öneriler*, 4. Uluslararası Öğrenciler Sosyal Bilimler Kongresi-Bildiriler Kitabı I, Nevşehir, 2018.
- Murzaraimov, B. & Köylü, M. *Kırgızistan'da Dini Gruplar ve Cemaatler*, Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, 7 (2), 123-135, 2022.
- Musahan, Ali Yıldız. *Sovyet Rejiminin Müslümanlar Üzerindeki İnanç, Ahlak ve Aile Politikası*, İLTED, Erzurum /2, sayı: 44, s. 227-246, 2015.
- Polat, Fazlı. *Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan Eğitim Politikaları ve Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme*. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 36, s.1-18, 2011.
- Polat, Kemal. *Sovyet Öncesi ve Günümüzde Kırgızistan'da Dinî Durum*, Yeni Türkiye, sayı: 96, s. 409-423, 2017.
- Şarşekov, Cakşılık. *Kırgızistan Örneğinde Post-Sovyet Orta Asya'da Dini Kimlik Sorunu*. Türk Dünyası Araştırmaları 116,s. 215-234, 2017.